

# METİNLERE DAYANARAK ESKİ TÜRKLERDE GÖÇEBE (=Ötüken) VE ŞEHİR (=Hoçu) MEDENİYETLERİNİN TAHLİLİ

Şinasi TEKİN

## Giriş

Türk Edebiyatı araştırmalarında, son zamanlarda başarılı bir şekilde tatbik edilen 'İnsan tipleri ve medeniyet tipleri'ni tesbit metodu, ilgili çevrelerde lâ-yık olduğu yankıyı bulamadı<sup>1</sup>. Bunun muhtelif sebepleri yanında, yabancı dillerdeki metot kitaplarının muhitimizde, daha geniş bir kitlenin istifadesine arz edilmemiş olması geliyor. Yalnız Türk dili ile uğraşanlar, böyle bir metodun bazı hususlarda dilticileri de ilgilendirebileceğini düşünmemişlerdir. Edebiyat araştırıcısı ise, kelimenin asıl manasında 'filolojik' malûmata sâhip olmadığı ve olamayacağı için bu tarzdaki bilgiyi şart koşan devir ve metinlerin mensup oldukları medeniyet çevresini tesbite yarayan metotları tatbik edemiyor, etse bile yanlış neticeler çıkma tehlikesi her zaman bertaraf edilemiyor. Hele Türk dili sâhasında, dilci olmayanların tereddütsüzce istifadesine arz edilecek bir şekilde hazırlanmış metinlerin pek az oluşu bunu daha da güçleştiriyor.

Bugün artık bir dilticiden beklenen şey, ele aldığı metnin yalnız dış şekillerini tesbit ile ortaya malzeme koymuş olmaktan ibaret değildir. Bu iş, bütün değere rağmen mihaniki olmaktan ileri geçemiyor. Yazılı vesikalar, nev'i ne olursa olsun, alelade bir kelime ve şekil yığınınından ibâret olamaz.; bunların ardında evvelâ düşünen, duyan, ızdırıp çeken, sevinen: kısaca ruhu ve bedeniyle 'insan' denen mahlûk vardır. Sosyolojinin bize öğrettiğine göre bu insan, muhakkak, 'kendine has belli bir yaşayış tarzı' olan bir topluluğun ayrılmaz parçasıdır. Öyle ise elimizdeki yazılı vesika , sadece bir insanı değil, dolayısıyla onun mensup olduğu topluluğun, 'kendine has, belli bir yaşayış tarzını' yani medeniyetini, bütünüyle olmasa bile, aksettiriyor demektir.

Asıl konuya geçmeden önce burada bazı kavramların maksadımız ile ilgili olarak izah edilmesi icab ediyor. Bunlardan, önce 'medeniyet' veya 'kültür' kav-

1 M. KAPLAN, *Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut kitabında eşya ve âletler*, J. DENEY Armağanı, Ankara 1958 135-161. s. (bilhassa 138. sayfada verilen bibliyografya).

ramı üzerinde durmak istiyorum Z. Gökalp'ın aksine, 'medeniyet' veya 'kültür'ü birbirinden ayırmaksızın ve: medeniyet veya kültür nelerden ibârettir? Unsurları nelerdir? tarzında sualler sormadan, doğrudan doğruya medeniyet veya kültürün özü nedir? Bunun 'tezâhürlerinin kaynağı nerededir'? sorusuna geçip buna cevap arayacağım. Alman kültür felsefecisi Erich Rothacker'in şu cümlesinden hareket ediyorum: "Siyasî bakımdan biçim kazanmış kavimler, kendilerine has, belli yaşama tarzlarını yüzyıllar boyunca geliştirir, şekillendirirler. İşte medeniyet dediğimiz şey de bu şekillenme hâdisesidir" 2. Milletlerin bu 'yaşayış tarzı' kendileri ile birlikte doğar yine kendileri ile birlikte gelişir. Nihayet bir gün bu yaşayış tarzı' yani 'dış ve iç âlem karşısında takınılan belli tavırlar, belli davranışlar' o milletin dilinde ifâdesini, karşılığını bulur. Bunları, tabii ki, yazılı vesikalarda da canlı olarak bulabiliriz. Buna göre kelimeler, birçok dilcinin sandığı gibi yalnız bir ses ve fonemler yığımindan ibâret değil, hislerin, düşüncelerin taşıyıcısıdır. Şu halde: Dil veya tek tek kelimeler, belli bir yaşama tarzının, belli bir dünya görüşünün, yani belli bir medeniyetin veya kültürün maddeleşmiş, 'donmuş' birer sembolüdür.— Başka türlü ifâde edecek olursak, 'dil, donmuş bir ruhtur' (die Sprache ist ein gefrorener Geist). Buraya kadar söylenilenden şu neticeyi çıkarmak mümkündür: Bir milletin, tarihinin muayyen bir devrindeki 'yaşayış tarzını' yani medeniyet tipini tayin etmek hususunda bize en emin ve doğru ip uçları verebilecek şey, o milletin, o devirden kalma, nev'i ne olursa olsun, yazılı vesikalardır. Demek oluyor ki, yazılı vesikaların dikkatle tedkiki, bize o metinlerin arkasında saklı duran medeniyet tipini olduğu gibi gösterebilecektir:

Türk medeniyetinin iki karakteristik devri vardır: Kök-türk medeniyeti yani *göçebe* medeniyet; Uygur medeniyeti yani *yerleşik* medeniyet.

Kök-türkler, tarih sahnesinde ilk defa 6. asrın ortalarında, Altay sıra dağları civarında çıkarlar. Çin kaynaklarında *T'u-küe* olarak zikredilen bu kavim, Juan-Juan adı verilen Avarlara tâbi olarak yaşıyordu. 552 yılında Avarlardan ayrılarak istiklâllerini ilân eden Kök-türklerin başında, Orhun kitabelerinde *Bumin* adı ile zikrolunan hükümdar *Tu-men* bulunuyordu. Bumin kağanın ve haleflerinin, yeni kurulan devlet ve yeni 'tanzim olunan millet' için yaptıkları başarılı fetihler üzerinde daha fazla durmıyacağım 3. Nihayet 7. asrın ortalarına doğru tamamıyla istiklâllerini kaybeden Kök-türklerin büyük bir kısmı Çin'in kuzeyine, Çinliler tarafından yerleştirilirler. Burada yarım asra yakın bir zaman esâret altında kaldıktan sonra, 681 yılında, kitabelerde *İl-tiriş*, ve Çin kaynaklarında da *Ku-tu-lu*

2 E. ROTHACKER, *Tarihte gelişme ve krizler*, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Konferansları 694. İstanbul 1956. 52. s. (Bazı tarif ve misaller hep bu eserden alınmış olup her defasında kaynak gösterilmemiş yalnız tırnak içine alınmak suretiyle tasrih edilmiştir.)

3 Daha fazla bilgi için bk. H.N. ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936. 5.s. vd. —Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Göttingen 1958.

(yani: *Kutlug*) diye geçen hükümdar etrafına topladığı pek az cengâver ile müdebir ve tecrübeli veziri *Tonyukuk*'un nasihatlerine uyararak vaziyete hâkim olur. 691 yılında ölünce , yerine kardeşi *Kapağan* geçer. Muvaffakiyetli seferler sonunda muhitinin nefretini kazanan *Kapagan* 716 yılında katledilir. Yerine *Kutlug*'un oğlu *Bilge* geçer. *Bilge* kağan kayın babası *Tonyukuk*'u vezir yapar ve küçük kardeşi *Kül tigin* ile müştereken memleketi idare ederler. Faaliyetleri hakkında, her üçü için ayrı ayrı dikilen mezar kitâbelerinden , kâfi nisbette malûmat elde edebiliyoruz. (*Tonyukuk* 725- *Kül* 732- *Bilge* 734). *Bilge* kağanın ölümünden sonra kargaşalıklar iyice artmış nihayet batıda *Balkaş* gölü ile *Bişbalık* arasında oturan *Basmlı* kavmi, beylerini *İl-tiriş* kağan olarak ilân etti. Bu sırada *Uygurlar* ile *Karluklar*, *Basmlı* kavminin yardımıyla son *Köktürk* kuvvetlerini de ortadan kaldırdılar. *Uygur* hükümdarı *Kutlug Boyla*, 'artık ilahî vazifelerini yerine getirdiler' diyerek, 744 yılında *Basmlı* kavmi üzerine *Karluklar* ile yürüdü ve bunları bertaraf etti. Sıra *Karluklara* gelmişti. Bunlar da batıya hicret etmek zorunda kaldılar. Nihayet *bozkır* ve *Ötüken*, *Uygurların* eline geçti(745). *Ötüken*'de kurulan bu yeni Türk, yani *Uygur* devletinin medeniyet tipi göçebe ve yerleşik idi. Yani *Uygurlar* bu devrede ne *bozkırdan* vaz geçiyorlar ne de şehirleşmeye karşı bir cephe alıyorlar. 100 yıl süren *Ötüken-Uygur* devri, Türklerin göçebelikten yerleşik hayata geçişlerinde çok mühim biryer tutar. Daha 8. yüzyılın başında, *Kök-türk* hükümdarı *Bilge*, milletine, göçebelikten, akıncılıktan vaz geçip belli bir yere yerleşmesini temin maksadiyle şöyle hitap etmek lüzumunu hissediyordu: "Oradan oraya göçtün, her gittiğin yerde bittin, mahvoldun; kanın su gibi aktı, kemiklerin dağlar gibi yığıldı!" Bir başka yerde de şöyle diyor: "Eğer *Ötüken* dağ çayırlarında (aş. bk. krş.) oturup kervan gönderirsen, (yani kervan yollarını elinde tutup ticaret ile uğraşırsan) hiç bir mihnetin olmaz! *Ötüken* dağ çayırlarında oturursan devleti, milleti ebediyyen tamâmiyle tutmuş olacaksın!" Bu ikazlar, milleti, hakikaten umûmiyetle felâketlere sürükleyen akıncılıktan, göçebelikten vazgeçirip yerleşik bir hayata geçirme gayesini güdüyordu. Fakat her içtimâf hâdisede olduğu gibi, burada da intikal devresi nesiller boyunca sürmüş ve nihayet Türk milleti, *Uygur* kavminin idâresinde 840 yılında *Ötüken*'den ayrılmıştı; daha doğrusu yabancı kavimlerin müdâhalesiyle buna mecbur edilmişti. Bu ne demektir? Bu, yalnız askerî veya siyasî bir mağlubiyet midir? Evet hâricî görünüş askerî ve siyasî bir mağlûbiyettir. Fakat bu mağlubiyeti hazırlayan, milletin bünyesindeki gizli değişikliklerdir: Milletin, 'kendine mahsus, belli bir yaşama tarzı', dış ve iç âlem karşısındaki davranışları, 'realite ile çekişmesinde takınılan tipik tavırları' kökünden değişmişti. Ve şimdi göstereceğim bir tek vâkıa bile bu tipik ve kökten medeniyet değişmesini açıkça ortaya koymaktadır. *Ötüken*'i tamamiyle terkeden *Uygurlar*, *Tarım* havalisine yerleşirler; bir müddet sonra *Ötüken*'in yeni sâkinleri, *Hoçu*'da yerleşen *Uygurlara*, eski vatanlarını "tekrar" elde etmeleri için,, haber gönderirler; fakat *Uygurlar*, 'bizim dışardaki haydutlarla bir ilişigimiz yoktur' şeklinde bir cevap verirler. Burada 'hay-

dutlar' tabiri ile bozkır insanı kastediliyor. Bunu söyleyen şehirli Türk de, bir nesil önce, aynı şekilde 'haydut' idi ve bundan utanç değil son derece gurur duyuyordu. Demek ki artık dünya görüşü ve yaşayış tarzı tamâmiyle değişmiştir! Bu kökten değişikliği, gerek Kök-türk kitabelerindeki, gerekse Hoçu devrinde Uygurların meydana getirdiği eserlerdeki tipik ve devrine mahsus olan unsurları karşılaştırmak suretiyle daha açık olarak görmeye çalışalım.

### A. Göçebe ve akıncı medeniyeti

(Eski Türk Kitâbeleri)

Eski Türk Kitâbeleri hakkında teferruata girmeyeceğim, zira bunlar türk muhiti için bir araya toplanmış bulunuyor <sup>4</sup>. Bu metinleri konumuzla ilgili olarak iki gurupta toplayacağız: 1. Doğrudan doğruya göçebe medeniyetinin mahsül olan büyük ve küçük mezar taşları; 2. Kâğıt üzerine yazılmış, şehir medeniyeti mahsülü metinler. İkinci guruptan misâller alınırken bunların yerleşik medeniyete âit olduklarını muhakkak zikretmemiz icab ediyor, aksi takdirde ters neticeler çıkabilir.

**I. Hayvanlar** — Kök-türk kitâbelerinde çeşitli hayvanlar, çeşitli şekillerde, çeşitli münâsebetlerle geçiyor. Hayvan, göçebe kavimlerin hayatında yalnız alelâde bir geçim vâsıtası değildir. O, içtimâî hayatın diğer sahalarına da tesir etmiş ve bazı içtimâî müesseselerin bizzat temelini teşkil etmiştir. Eski Türk mezar kitabelerinden aldığım misâllerle, hayvanların, bozkır insanının hayatına, önce maddî daha sonra manevî sahada nasıl müessir olduğunu göstermeye çalışacağım :

#### 1. Geçim vâsıtası (mal ve servet olarak) :

*adğır* 'aygır', *at*. İlmin vardığı son neticelere göre at, ilk defa göçebe Türkler tarafından ehlileştirilmiştir. Yirminci asırdaki sürat vâsıtaları ne ise tarihten önceki ve tarihî devirlerde de, Türkler için at o idi. Kısa bir zamanda, o devir insanının muhayyilesi dışında kalan mesâfeler kat'ediliyor, birbirinden farklı medeniyetler arasında irtibat tesis ediliyordu. Tab'en teşkilâtçı bir millet olan Türkler, at yardımı ile muazzam imparatorluklar kurmuşlar ve bunları kolayca kontrolleri altına alabilmişlerdi. Eski Türkçe Kitâbelerde at hemen her vesile ile zikredilmektedir. Geçim vâsıtası da olan at, mal ve servet olarak pek ender geçiyor: Hükümdar Bilge milletine temin ettiği eşya ve mallar arasında atı ve aygırı da sayıyor (I.58). Mezar taşlarında, kahramanlar, hayattan. sevdiklerinden ayrıldıklarına hayıflanırlarken bir de atlarını zikrediyorlar (III. 180. Krş. aş. Ticaret, Askerî seferler, Hayvanlar ve İnsanlar).

*keyik* 'av hayvanı; geyik'. Bir mezar taşındaki üç satırlık metinde kahraman, oğluna hitâben: 'genç av hayvanlarını ve altın renkli turnaları çoğalt' diyor (III. 102). Bundan, hâli vakti yerinde olanların, gıda olarak av hayvanlarının geniş sahalarda yetişmeleri için ihtimam gösterdikleri neticesi çıkıyor. İl-tiriş kağan ve Tonyukuk idaresinde Türkler, istiklâl mücâdelesine başladıkları sırada, Ötüken'e doğru yol alırlar, av hayvanları ve tavşan eti ile beslenirler (I.102).

kony 'koyun'. Göçebelerin gıdasını av hayvanlarından başka bir de ehli hayvanlar teşkil eder. Metinlerde sürüler hâlinde koyunlar zikrediliyor. İlteber adında biri, herhalde sefer esnasında, geride kalmış olan 10 000 koyunu (ve bin atı yk. bk.) alıp geliyor (I.182).

*tabar* 'davar, sürü'. Sürünün cinsi tasrih edilmiyor (I.176).

*tabışğan* 'tavşan', bk. *keyik* ve *aş*.

*ıayn* 'tay'. Beş satırlık bir mezar taşında yer alacak kadar mühim hayvanlardan biri de taydır (III.79).

*teyin* 'tehin, sincap'. Hükümdar Bilge, milletine temin ettiği eşya ve mallar arasında gök sincapları da sayıyor (I.58).

*yılkı* 'at sürüsü'. Alelâde at sürüleri karşılığı olarak şu yerlerde geçiyor: I.166-III. 72,80. At sürüleri, yabancılarınkilerle karışmaması için damgalanır: *tamkağı yılkı* (III.134). Bilge kağan şöyle diyor: 'Hal kaç idi, at sürülerini aldım ve (halkı) besledim' (I.66). I.156'da *yılkı*, zenginlik alâmeti olarak geçiyor.

## 2. Harp ganimetleri :

Göçebeler, geçimlerinin büyük bir kısmını bizzat ehlileştirirdikleri hayvan sürüleri ile temin ederler. Buna göre bir kavim, bir daha kendisini tekrar toparlamıyacak şekilde mağlup edilmek istenirse, onun hayvan sürüleri alınırdı. Bu suretle sürüleri alınan kavmin yaşama hakkı ve imkânları da elinden alınmış sayılırdı. Kitâbelerde harp ganimetleri arasında hayvan, bilhassa at sürüleri sayılmaktadır: *tañut budunuğ buzdum oğlın yutuzın yıl kı s ın barımın anda altım* 'Tangut kavmini bozdum; oğullarını, karılarını, at sürülerini ve mallarını aldım' (I.60) *budunuğ anda buzdum yıl kı s ın barımın* (metin eksik; herhalde yukarıdaki gibi *altım* olarak tamamlanacaktır) 'kavmi orada bozdum; at sürülerini... (aldım) (I.66). ... *ölürtüm oğlın yutuzın yıl kı s ın barımın ...* (metin eksik: *altım?*) '... öldürdüm; oğullarını, karılarını, at sürülerini ve mallarını (aldım)' (I.68). *kara igil budunuğ yok kılmadım ebin barkın yıl kı s ın yulmadın kıyın aydım turguru ko(d)tum kentü budunum tidim udu kelin tidim kıdup bardım kelmedi* vb. 'bütün avamı yok etmedim. Evini barkını, at sürülerini talan etmedim. Cezasını verdim ve yaşamasına müsaade ettim; kendi kavmim dedim, gelin, bana tabi olun dedim. Bırakıp döndüm. Gelmedi vb.' *sünüşdüm sançdım yıl kı s ın barımın kı z ın kı du z ın kelürtüm* 'savaşım, vurdum. At sürülerini, mallarını, kızlarını ve karılarını getirdim' (I.168).

### 3. Ticaret :

Kök-Türkler zamanındaki ticaret, bilhassa hayvan ticareti hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Ne türkçe kaynaklar, ne de Çin kaynakları böyle bir alış-verişten bahsediyorlar. Bu bir tesadüf eseri olamaz, çünkü şehir hayatını tamamiyle reddeden bir zihniyetin hâkim olduğu bir devirde, yerleşik hayatın icabettirdiği ticaret ile uğraşılmasına imkân yoktur. Fakat, Kök-türk sülâlesinin yerine Uygurlar, bütün Türk âleminin mukadderatını ellerine alınca, göçebe ve akıncı hayatın yanı sıra şehir ve yerleşik hayatın nimetlerinden de istifade etmekte bir mahzur görmemişlerdi. Bu arada ticareti meslek edinenlerin sayısı da artmış bulunuyordu. Fakat hususî şahısların teşebbüsü olan ticaretin hangi mallara istinat ettiği hakkında hiç bir bilgimiz yoktur; bu hususta ancak tahminler yürütebiliyoruz. Öte yandan, resmî ticaret hakkında etraflı bir bilgiye sahibiz. Türkçe kaynaklar bu hususta da bir şey söylemiyor; fakat Çin kaynakları, Uygurlarla yaptıkları ticaret hakkında geniş bilgi veriyor: Bilindiği gibi III. Uygur hükümdarı *Bügü* kağan, 762 yılında Çin'de bir isyanı bastırmak üzere Çin hükümdarı tarafından davet edilir. Çin tahtı, Uygur ordularının müdâhalesi ile âsilerin elinden kurtarılır. Büyük ganimetlerle tekrar bozkıra çekilen Uygurlar, Çin ile at ticareti yapmak arzusunda olduklarını izhar ederler. Çin kaynakları bu hususta şu malûmatı veriyor: 'Uygurlar her yıl 100 000 at gönderiyorlar, Çin de bunun karşılığı olarak 1000 000 top ipek veriyordu. Bu sebepten dolayı memleketin malî durumu son derece bozulmuştu'<sup>5</sup>. Bir başka kaynak ise şöyle söylüyor: 'Uygurlar her yıl ticaret teklifinde bulunuyorlardı. Her bir at için 40 top ipek ödeniyordu. Fakat atlar son derece zayıf olduğu için hiç kullanılamıyordu'<sup>5</sup>.

Burada, göçebe bir kavmin maddî kuvvetine dayanarak şehirliyi zorla da olsa, kendisi ile alış-verişe mecbur ettiğini görüyoruz. Göçebe ve akıncı kavim, artık eskisi gibi şehirleri yağma etmiyor; yağmacılık bozkır insanı için bir marifet, bir fazilet idi. Bu anlayış, bu tasavvur, değerini artık kaybetmiştir. Fakat bu eski anlayışın yerine ikame edilmek istenen usûl, yani 'ticaret' de hakiki manasında tatbik edilemiyor. Medeniyet değişmesi esnasında zuhur eden dikkate şayan bir 'kriz' !

### 4. Askerî seferlerde at :

Kök-türk kitâbelerinden üçü, yani Bilge kağan, Kül tigin ve Tonyukuk kitâbeleri, hep askerî seferlerin tasviri ile doludur. Bu seferlerde, at dışında başka bir hayvandan da istifade edilip edilmediği hakkında malûmatımız yoktur. At, savaşlarda ana rolü oynar. En lüzumsuz teferruatta bile at muhakkak zikredilmektedir. Onsuz hiç bir askerî harekât düşünülemez. Bilhassa Kül tigin'in, savaşlar esnasında bindiği atlar cinslerine göre sayılıyor: *anilki tadıkm̄ çoruñ boz a t ı ğ binip tegdi ol at anda ölti ikinti işbara yamatar boz a t ı ğ binip tegdi*

5 O. FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches* II. c. Berlin 1936 469. s.

*ol at anda ölti üçünç yeginsilig begiñ kedimlig t o r u ğ a t binip tegdi ol at anda ölti* 'ilk olarak Taduk Çor'un boz atına binip saldırdı. O at orada öldü vb...' (I.44). Kültigin'in bindiği diğer at çeşitleri şunlardır: *aķ adğır* 'ak aygır' (bu hayvanın uyluk kemiğinin kırıldığı dahi zikrediliyor) - *başğu boz at - alp salçı aķ at* (I.46). *azman ak-az yağız* (I.48)., ve bir de: *ögsüz aķ*. Savaşta kullanılan diğer atlardan bir de *yegren at* 'al at' biliyoruz (I.138, 139).

##### 5. Vatan, yurt :

Her türlü geçimi hayvan ve hayvancılığa bağlı olan kavimler, vatan olarak edinecekleri veya geçici bir zaman için bile olsa, yerleşecekleri mıntıkların hayvan yetiştirmeye elverişli, yani suyu ve çayırı bol olmasına dikkat etmek mecburiyetindedirler. Netekim Kök-türk kitâbelerinde sık sık diğerleri yanında bir *yış* tabiri kullanılmıştır. Şimdiye kadar 'orman' diye tercüme edilen *yış* kelimesinin hakiki manasını bugün artık biliyoruz. Kitâbelerde bu kelime ile adlandırılan coğrafi mıntıkanın, yani bugünkü Moğolistan'ın kuzeyindeki dağlık sahanın, Rus jeologlarının yaptıkları araştırmalara göre, 1000 yıl önce ormanlarla kaplı olmuş olmasına imkân yoktur <sup>6</sup>. *Ötüken yış* tabirini buna göre 'Ötüken ormanı' değil, 'Ötüken dağ çayırları' diye tercüme etmemiz icabedecektir. Bütün göçebe ve akıncı kavimlerin Asya'da ötedenberi ele geçirmek için her çâreye baş vurdıkları bir saha olan Ötüken, böyle suyu ve çayırı bol dağlık bir arazi idi. Bununla ilgili olarak kitâbelerde birer vecize veya atasözü şeklinde geliştirilmiş cümlelere rastlıyoruz: *ötügen yış olursar ilte buñ yok* (I.22) 'Ötüken dağ çayırlarında otursan (yani yerleşirsen) memlekette mihnet olmaz'. *il tutsıķ yir ötüken yış ermiş* (I.24) 'devletin idare edebileceği yer Ötüken dağ çayırlarıdır' (yani bozkıra hâkim olabilmek için Ötüken dağ çayırlarını elde bulundurmamak lâzımdır). Hükümdar Bilge, milletine, akıncılığı bırakıp yerleşmesini tavsiye ederken gene de 'suyu ve çayırı bol' bir yer, bir *yış* gösteriyor: *ötügen yış olursar bengü il tuta olurtaçisen* (I.26). 'Ötüken dağ çayırlarında yerleşirsen ülkeyi ebediyyen, tamâmiyle tutmuş olacaksın'. Ufak mezar taşlarında kahramanlar, sevdiklerinden bilhassa eşlerinden nehir kenarlarında ayrılıp gittiklerini acıyla hatırlıyorlar (bk. Kuy, IV. c.).

##### 6. Avlanma :

Göçebeler geçimlerini umûmiyetle ehlileştirirdikleri hayvan sürüleri ile temin ettikleri halde av hayvanlarından da faydalanmış olmaları muhakkaktır. Fakat kitâbelerde bu hususta teferruatlı bilgi yoktur. Bir mezar taşında 'sürgün avı' yapıldığı fikrini veren bir kayıt vardır: 'avda bindiğim 600 atım ak attır' (III. 79,4). Yine mezar taşlarından birinde , kahraman, sağlığında yedi kurt öldürdüğünü söylüyor (III.73). Aynı yerde, pars ve vaşağa dokunulmadığının kaydı totemist tasavvurlarla ilgi olsa gerektir (aş. bk.).

6 A.v. GABAIN, *Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken*, Der Islam 29.c. 33 . s.

### 7. Hayvanlarla ilgili merasimler ve âdetler :

Hayvanlar, göçebe türklerin hayatında yalnız maddî bakımdan değil manevî bakımdan da büyük rol oynarlar. Bu devirde bazı içtimaî müesseselerin temelini hayvanların teşkil ettiğini görüyoruz: Bunlardan bilhassa at, samur ve sincap, ölü gömme merasiminde kurban edilmek üzere hediye olarak verilirdi: *edgü özlük atın kara kisin kök teyiün sansız kelürüp kop ko(d)tı* 'zâta mahsus iyi cins atlarını, kara samurlarını ve mavi sincaplarını sayısız, hep getirip koydular' (I.70). Çin kaynakları da, zengin kimselerin ölü gömme merâsiminde, âileleri tarafından, ölüünün içinde bulunduğu çadırın dışında birer koyun ve at kurban edildiğini kaydediyorlar. Ölüünün gömüleceği sırada, ölenin zâtî atı yakılır, külü ile birlikte gömülür <sup>7</sup>. At ve koyun, bir de ecdat ruhlarına ve gök tanrıya kurban edilirdi <sup>8</sup>.

### 8. Hayvanların dinî ve sihrî bir mahiyet kazanması :

Totemist tasavvurların mevcudiyetini gösteren emârelere kitâbe ve mezar taşlarında rastlanmaktadır: 'Yedi kurt öldürdüm, pars ve vaşağı (?) öldürmedim' (III.73). Burada *böri* kelimesinin doğrudan doğruya kullanılması dikkate şayan- dır, zira kurdu totem olarak kabul eden kavimlerde bu hayvanın adı, tabu do- layısıyla söylenmez, onun yerine aslında böcek manasına gelen *kırt* kelimesi kullanılırdı . Bugünkü Cenup türkçesinde böri kelimesinin unutulmuş olması ve kurt kelimesinin hem böcek hem de malûm yırtıcı hayvan manasına gelmesi bu totemist tasavvurların neticesidir. Bu mezar taşında konuşan kah- ramanın Kök-türklerden olmadığı açıkça görülmektedir, zira Çin kaynaklarına göre, Kök-türklerce kurt (böri) mukaddes bir hayvandır <sup>9</sup>. Burada pars ve va- şak (?) öldürmediğine göre bunların totem olması icabettmektedir.

### 9. Hayvanlar ve İnsanlar :

Göçebe ve akıncı insanın, yaşayabilmesi için gerek tabiat kuvvetleriyle gerek- se diğer yabancı kavimlerle daima mücâdele etmek zorunda olduğu açık bir ha- kikattir. Bu mücadelelerden galip çıkabilmesi için bedenen son derece kuvvetli olması icabeder. Bozkır insanı bu kuvvetini, temsili olarak zaman zaman hayvan- larla kendisini mukayese etmek suretiyle ortaya koyar. Türk hükümdarının or- duları kurda, düşmanı ise koyuna benzetilmiştir: *kağan süsi böri teg ermiş - yağtı kony teg ermiş* (I.34). Bazan da düşmanın üstünlüğü belirtilmek için şu teşbiî kullanılıyor: *yağımız tegre uçuk teg erti* 'düşmanlarımız etrafımızda yırtıcı kuş- lar (?) gibi idi' (I.102). Şu dikkate şayan atasözü tarzındaki söyleyiş, bir hüküm-

7 V. THOMSEN, *Altürkische Inschriften aus der Mongolei*, ZDMG 78. c. Leipzig 1924. 132. s. (bk. Türkçesi: *Türkiyat Mecmuası III.c.*).

8 Bk. ETY I. c. 15. s.

9 Liu Mau-Tsai, *Kulturelle Beziehungen zwischen Ost-Türken und China*, Central Asiatic Journal III. c. 190-205. s.



darı doğrudan doğruya 'yağlı, semiz bir boğa' ile mukayese ediyor: *toruğ bukalı semiz bukalı arkada bilser semiz buka toruğ buka tiyin bilmez ermiş* '(Tonyukuk ilk Kök-türk hareketi esnasında İl-tiriş'e iltihak etmeme hususunda tereddüt ediyor ve düşünüyor:) (insan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek istese semiz boğa, zayıf boğa (hangisidir) diye bilemez'. Yani Tonyukuk, 'İl-tiriş' in hakiki bir hükümdar (=semiz boğa) olup olmadığını anlamak için ona yakın olmak icabedeceğini düşünüyor.

Bir kahraman, mezar taşında oğlundan bahsederken 'parsım, kaplanım' diyor (III.102). Yine aynı tip mezar taşlarından birinde (III.73), yakarıda gördüğümüz gibi, 'parsım' öldürmeyip korunduğundan bahsediliyor. Aynı şekilde burada da pars, bir totem olmalıdır. Totemist tasavvurların doğuşunu, insanlarla hayvanlar arasındaki bu yakınlaşmaya ve benzetmelere bağlamak pek yanlış sayılmaz. Bozkır insanı, adını umûmiyetle hayvanlardan almaktadır. Kitâbelerde ve mezar taşlarında, insanlara verilen şu isim ve unvanlara rastlıyoruz: *Bars: oğul b. - tüz bay küç b. külüg - il çor küç b. - çara b. Böri, il toğan tutuğ, toğan* (bk. IV. c.). Bundan başka, dikkate şayan bir nokta da bir mezar taşının üstünde domuz veya geyik resminin bulunuşudur.

#### Takvim (tarih zaptı) :

Eski göçebe türklere, belli esaslara göre tarih zaptetme fikri yabancılardan gelmiştir. İçtimâî hayatın hemen her sahasında olduğu, tarih zaptetme hususunda da muhtelif hayvanların tesirini görüyoruz. Malûm 12 hayvanlı takvim, bu tesirin en güzel örneğidir. Menşei hakkındaki nazariyelerin teferruatına girmekte bir mana yoktur, çünkü muhtelif âlimlerin bu husustaki fikirleri daima değişiktir. Menşei ne olursa olsun, mühim olan, bunun göçebe medeniyeti mahsulü oluşudur. Uygur devri ile islâmî çevrelerde de kullanılan bu takvimin bütün hayvanları, bir tesadüf eseri olarak, kitâbelerde tam değildir : 1 (*sıçğan*), 2 (*ud*), 3 *bars* (I.170), 4 *tabışğan* (I.170), 5 *lu* (İçin. *luğ* 'ejder', 1.130), 6 yılan (II.112=şehir medeniyeti), 7 (*yont*), 8 *çony* (I.52 vb.), 9 biçin (I.52), 10 *takığu* (I.166), 11 *it* (I.170), 12 *lağzın* (I.70 vb.)

**II. Devlet teşkilâtı ve içtimâî yapı** — Asya bozkırlarında zaman zaman kurulan göçebe imparatorluklar (*il*), umumiyetle birbirine oldukça gevşek bağlarla bağlanmış kavimler topluluğundan ibarettir <sup>10</sup>. Böyle bir imparatorluğun kuruluşu hakkında Kök-türk kitâbelerinde malûmat mevcuttur: Kabiliyetli bir organizatör ve bir *şad* (aş. yk. 'vali') olan *kutluğ*, etrafına topladığı bir avuç insanla Çin'in kuzeyinden yola çıkar (681) ve ilk hedef olan 2000 metre yükseklikte Yin-şan dağına sığınır. Tonyukuk'un tavsiyeleri üzerine, yeter derecede kuvvetlendikten sonra tehlikeli Çin hududunu terkedip kuzeye doğ-

10 Krş. O.PRITSAK, *Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker*, UAJb. XXIV. 50.s. vd.

ru yoluna devam eder.— Bir müddet sonra kurulacak olan Kök-türk devletinin iç yapısına daha iyi nüfuz edebilmek için, kitâbelerdeki şu tabirlerin hakiki manalarını kavramamız gerekiyor: *çuğay kuzın kara kumuğ olurur ertimiz* ‘Çugay dağlarının kuzeyinde, Kara-kum’a hâkim olmuştuk’ (I.102). Dikkat edilirse, Kutlug ve etrafındakiler katiiyyen düz ve ovalık yerlerde kalmayıp daima dağlık ve yüksek yerleri tercih ediyorlar. Bu münasebetle kitâbelerde bir de *yış* tabirine rastlıyoruz. Yukarıda da kısaca temas ettiğim gibi vaktiyle ‘orman’ olarak tercüme edilen *yış*’ın hakiki manası ‘dağ çayırı’, yani ‘suyu ve otlakları bol dağlık arazi’ olmalıdır. Bu tarzdaki coğrafi mıntıkalara ancak göçebe ve hayvancı kavimler rağbet eder. Eğer atlı göçebeler, devrin dünyasına hâkim olmak isterlerse muhakkak böyle bir sahaya hâkim olmak zorundaydılar. Bu zaruret, kitâbelerde, ata sözü mahiyetinde şu şekilde ifadesini bulmuştur: *il tutsık yir: Ötüken yış ermiş* ‘devlet ancak ötüken dağ çayırlarından idâre edilebilir’. — Yeni hükümdar (*ilig* veya *kağan*), karargâhını (*ordu*) ve çadırını (*örgün*) kurar. Bu çadır, bilhassa avam tarafından görülebilecek bir şekilde yükseğe kurulur. Karargâhın etrafı aşağı-yukarı 1 m. yükseklikte bir *çit* ile çevrilir. Sulh zamanlarında burada devlet idâresiyle ilgili işler görülür; hükümdar âilesi mensuplarına ve halktan yararlık görmüş olan kimselere merasimle muhtelif *şad* veya *yabğu* gibi unvanlar verilir, gök (*tenğri*) ve yer (*yir-sub*) ile ecdat burada tebci olunurdu. *yoğ* merasimleri de keza, Ötüken çayırlarında icra olunurdu (aş. bk.). Kış mevsiminde, devlet işleri Çugay civarında Kara - kum’da görüldü.

Kavimlerden müteşekkil *il* (‘devlet; eyâlet; kavim’), *kağan* (‘bütün bozkırın mutlak hâkimi’) tarafından gerek harp gerekse sulh zamanlarında idare edilir. Kağanın eşi *katun*’dur. Kitâbelerde en çok geçen tabirler arasında 94 defa *il*, 130 defa *kağan* bulunmaktadır. *İl* umumiyetle asil (*beg*) ve halktan (budun, *kara budun* : bu, en çok kullanılan bir tabir olup 190 defa geçer) müteşekkil olup kitâbe ve mezar taşlarında ekseriya hükümdarlardan önce zikredilir; *il* için kahramanlar hayatlarını feda etmeye hazırđırlar; ölüm onlara, yalnız *il*’den ayrılmanın verdiği ızdırap dolayısıyla ağır gelir. Kök-türkler 7. yüzyılın ortalarında Çin hizmetine girerler; 50 yıl müddetle Çin için kanları bahasına memleketler fethederler. Sonunda Türk halkı (*türk kara budun*) ayaklanır. Bu, alelâde bir ayaklanma değildir. Halk, maddî durumu kötü olduğu için ayaklanmamıştır! Bu, dünya tarihinde eşine ender rastlanan, milletin , toptan, şuurlu bir şekilde ayaklanmasıdır. Bu şuur, kitâbelerde şu şekilde ifadesini bulur: ‘Türk halkı şöyle demiş, vatanı (*il*) olan bir kavim idim; şimdi hani vatanım? Kime vatan kazandırıyorum? Hükümdarı (*kağan*) olan bir kavim idim; hani hükümdarım? Hangi hükümdara işimi gücümü vereyim?’ (I.32). 7. yüzyılın (681) sonunda, yeniden devlet kurma azmi ile Çin’in kuzeyinden bozkıra doğru hareket eden kavim böyle düşünüyor, *il* ve *kağan*’ın manasını, ne olduğunu son derece iyi biliyordu. Kutlug Şad’ın muvaffakiyetinin sırrını biraz da burada aramak yanlış sayılmaz.

Kök-türkler'de birçok unvan ve memuriyet vardır, memuriyetler: *amga* 'tahsildar', *ayğuç* 'müşavir', bitkeşi (*bitgeçi* ve *bidgüçi* şekilleri de vardır) 'kâtip; evrak kayıt memuru', *buyruk* 'askeri âmir', *iç buyruk* saraydaki ümerâ, *ilteber* 'vâli; idâre âmiri', *kuncuy* çin. *kung-çu* 'prenses', *tamğaçı* 'mühürdar', *tarğan* 'başvekil' *tayğun* devlet ricali', *tigin* 'şehzade'. Unvanlardan şunları tesbit edebiliyoruz: *alpağu*, *apa*, *boyla*, *çıkan çor*<sup>11</sup>, *işbara*, *ıdıkut*, *ınanç*, *öge*, *şad*, *şadapıt*, *terkin*, *tudun*, *uruñ*, *yabğu*.

Kök-türk devri insanının, içinde yaşadığı içtimai âlemi, kitâbe ve mezar taşlarının verdiği imkânlar nisbetinde tasavvur edebiliyoruz. Bu âlem, mücâdelecî, dövüşken ve yiğit bir kavmin gençlik çağlarını idrâk ettiği bir âlemdir. Bu âlemde bozkır insanı, tek başına kalacak olursa gerek maddî gerekse manevî bakımdan hiç bir kıymet ifade etmez. Hayatın maddî güçlükleri ve diğer yabancı kavimlerin saldırımları, ancak toplum halinde ve sağlam bir içtimai yapının uzvu olarak yenilebilir ve başarı ile savunulabilir.

III. Dış dünya (Tabiat) — 'Duyulan alaka ile görülen şeyler arasındaki karşılıklı bağlantı, insan varlığının açık bir kanunudur.' E. Rothacker, bu fikrini şu cümle ile daha açık olarak ortaya koyuyor: 'İnsan, ancak, hayatı ile ilgili şeylerin farkına varır'. Bu farkına varış, bir gün dilde açıkca ifadesini bulur, kelimelere dökülür. Ve biz, bu kelimelerden hareket ederek o milletin dünya tablosunu, yazının başında temas edildiği gibi, çizebiliriz.

Göçebe ve akıncı Türk, kitabelerinde ve mezar taşlarında, varlığının ayrılmaz bir parçası olan dış âlem ve tabiatla ilgili unsurlara yer-yer, aslında olduklarından başka manalar vermiş hatta bazı hallerde bunları içtimai ve dinî müesseselerinin temeli yapmıştır: *taş* 'kaya, taş'. Tabii manasından başka, bir teşbihte, mecazî manada da kullanılmıştır: *türk sir budun yirinte bod kalmadı. ida taşda kalmışı kobranıp yiti yüz boldı* 'Türk'ün eski vatanında müttehit (?) bir millet kalmadı. Ağaçta taşta kalanları (yani: 'müstakil' olanları) toplanıp 700 öldular' (I.100). *teñri* 'gök, sema', buradan, 'iyilik' yapan ve haşmetli bir kuvvetin yukarıda, yükseklerde bulunacağı düşüncesinden hareket edilerek 'tanrı, ilah, allah' manalarını kazanmıştır. Bu, her iki manada da, kitâbe ve mezar taşlarında kullanılmaktadır: *türk teñrisi* (I.34) vb. *yir* 'yer, toprak, vatan'. Bu kelime, *sub* 'su' ile birleşerek dinî bir tabir olur. Kök-türkler, yer yüzünde, insanlara yardım eden iyi ruhların dolaştıklarını tasavvur ederdiler. Bunlar, nehir kaynaklarında ve yüksek dağ başlarında bulunurlardı. Her iki yer de kitâbelerde *ıduk baş* 'mukaddes baş, kaynak' olarak vasıflandırılmıştır. *ıduk yir sub* (I. 64-112)

11) Kök-türk yazısının imkânlarına göre *çur* da okumak mümkündür. Fakat müteâkip Uygur devrinde de aynı unvana rastlıyoruz *o/ü* farkını gözetken Brâhmî alfabesi ile tesbit edilmiş toharca bir metinde *çor* şeklindedir (bk. E. SIEG-W. SIEGLING-W.SCHULZE, *Tocharische Grammatik*, Göttingen 1931. 50. s.).

b. *yış*, yukarıda muhtelif versilelerle temas ettiğim bu tabir, göçebe ve akıncı kavimlerin bozkıra ve dolayısıyla bütün civar kavimlere hâkim olabilmek için elde etmeğe çalıştıkları mntıkaların adının yanı sıra kullanılmıştır: *ötüken .y.*, *altun y.*, *çuğay y.*, *kögmen y.* vb.. Hatta, *il tutsık yir ötüken y. ermiş* (yk. bk.).

IV. **Renkler** — Kitâbelerde, gök yüzü için *kök* ‘mavi’ ve yer yüzü için *yağız* ‘esmer’ hâriç, bütün renkler at ve madenler ile ilgilidir. Akıncı kavim için en mühim unsurun at olduğuna yukarıda temas etmişim; bundan dolayı bozkır insanı renk olarak yalnız atının renklerini görüyor ve at cinslerini buna göre tayin ediyor: *aķ* (a. at veya yalnız *aķ*, 13 defa), *alka* (a. *-sın sı-* ‘al (atını) kırıp geçirmek’), *boz* (b. at veya yalnız *b.*, 5 defa), *ķula* (‘siyah’, 1 defa), *yegren* (‘al’, 2 defa). Altın ve gümüş için de *sarığ* ‘sarı’ ve *örüng* ‘beyaz’ kullanılmıştır.

V. **Nebatlar** — Göçebe ve hayvan yetiştiren kavimlerin dilinde nebat olarak, ancak tabiatta kendi kendine yetişen, umumî manada bir iki bitki adından başka bir şeye rastlanmaz. Oturduğu mntıklar ya hayvanlar için lüzumlu çayırarla veya ormanlarla kaplıdır. Hakikaten kitâbelerde umumî olarak ‘ağaç’ manasına gelen *ı*, *iğaç* ile ‘ot’ ve ‘orman’ manasına gelen *bük* kelimelerinden başka bir kelime yoktur. *çından iğaç* ‘sandal ağacı’, darı vb. menşe itibariyle yabancıdır. Bu bir tesadüf olamaz, zira Kök-türk harfleriyle kâğıt üzerine tesbit edilmiş olan metinlerde diğer nebatlara rastlamak mümkündür. Bunlar, hususi surette insan emeği ile yetiştirilebilen nebatlardır ve nebatların geçtiği metinler, göçebeliği bırakıp yerleşik hayata geçmiş, ziraatle uğraşan Türk kavimleri tarafından meydana getirilmiştir (*ķamış* ‘şeker kamışı’, *toğrak* ‘kavak’, *yağak* ‘ceviz’).

VI. **Savaş âletleri** — Kitâbelerde âletlerin çoğu savaş ile ilgilidir ve bu da tabiidir; zira, yukarıda muhtelif vesilelerle işaret ettiğim gibi, bozkır insanının hayatı daima mücadelelerle geçer. Yani savaşmak, mücadele etmek bu insanların ana vasıflarından biridir. Savaş âletleri, göçebe medeniyetinin diğer unsurlarında olduğu gibi ayrıca, tabii manalarından başka mecazi manalara gelmediği için burada fazla üzerinde durmıyacağım. Yalnız bazı savaş âletleri teşbihlerde kullanılmıştır: *süñüg batımı kar* ‘mızrak boyu kar’ (I.46-60) gibi. Bir kahraman da, mezar taşında, okluğundan (*ķeş*) ayrıldığına hayıflanıyor (III.180). Kitâbelerde tesbit edilebilen savaşla ilgili tabir ve âletler şunlardır: *athğ* 11 ‘süvari’, *ķerig* 3 ‘asker, ordu’, *ķedim* 3 ‘zırh’, *ķeş* 4 ‘okluk’, *ook* 2 ‘ok’ *ķarğı* 3 ‘ateş kulesi’, *ķılıç* 3 ‘kılıç’, *sü* 81 ‘ordu, asker’, *süñüg* 3 ‘mızrak’ *süñüş* 11 ‘savaş’, *tıl* 3 ‘savaşta haber almak için tutulan adam’, *uç* 3 ‘harp cenahı’, *uruş* 1 ‘savaş’, *yadağ* 7 ‘yaya’, piyade’, *yağı* 36 ‘düşman’, *yalma* 1 ‘at örtüsü, kaftanı’, *yarak* 15 ‘silah’, *yelme* 4 ‘keşif kolu’. Savaşla ilgili fiiller de şunlardır: *bin-* 15 ‘ata binmek’, *içgir-* 3 ‘itaat altına almak’, *içik-*12 ‘itaat etmek, teslim olmak’, *ölür-* 26 ‘öldürmek’, *ölüt-* 1 ‘öldürmek’, *sanç-*31 ‘mızraklamak’, *sı-* 5 ‘hezimete uğratmak’, *sökür-* 4 ‘diz çöktürmek’, *süle-* 28 ‘sefer etmek’, *süñüş-* 46 ‘savaşmak’, *tokı-* 10 ‘savaşmak’, *uduz-* 4 sevk etmek’, *ur-* 10 ‘savaşmak’.

VII. **Ö l ü m** — ‘ölmek’ manasına kitâbe ve mezar taşlarında iki türlü fiil kullanılmıştır: 1. *uça bar-* ‘uçup gitmek’ veya *kergek bol-*, ‘vadesi gelmek’, yalnız hükümdar ve ailesi efradı için, 2. *öl-* ‘ölmek’, halk ve hayvanlar için<sup>12</sup>. Yenisey mezar taşlarında ise kahramanlar, ‘ölüm ve ölmek’ten bahsederlerken ‘*adıl-*’ fiilini kullanıyorlar.

Ölen, umumiyetle arkada kalanları büyük bir matem içinde bırakır. Ölenin ardından ağlarlar, dövünürler ve hatta bazan da hususi surette ‘ağlayıcı’ ve ‘mâtemciler’ tutulur (*yoğçı - sıgıtçı*). Bilge kağanın, küçük kardeşi prens Kül öldüğü zaman duyduğu ızdırıp, son derece sade fakat o kadar da tesirli bir şekilde ifade edilmiştir: ‘küçük kardeşim prens Kül vefat etti (*kergek boldı*). Ben yaslandım. Gören gözlerim görmez oldu; çalışan şuurum çalışmaz oldu. Ben yaslandım. Zamanı Tanrı takdir eder, insan oğlu hep ölmek için yaratılmış; böyle yaslandım. Gözümünden yaş, etimden feryat gelerek yanıp yakıldım!’ (I.50-52).

Yenisey mezar taşlarında zikredilen kahramanlara, *il*’den *kağan*’dan, evinden barkından, çocuklarından ve nihayet atından ayrılmak son derece ağır gelmektedir. Ölüm aslında onlar için korkulacak bir şey değildir, asıl korkulacak şey sevilen kimselerden ve şeylerden ayrılmaktır.

Mücerret bir mefhum olarak ‘ölüm’ ancak müteâkip devrede, şehirde teşekkül edecektir (Uygur metinleri ve II. 76-77-86).

#### VIII. Yerleşik medeniyete geçişin ilk tezâhürleri —

Kök-türklerin doğrudan doğruya göçebe, bunları takibeden Uygurların ise hem göçebe hem de yerleşik medeniyet çerçevesi içinde buldukları ve nihayet Uygur kavminin, 9. yüzyılın ortasındaki katî olarak yerleşik hayata geçtiği malûmdur. Fakat daha Kök-türkler zamanında bile, yer-yer yerleşik hayata geçiş gayretlerine, kitabelerde rastlıyabiliyoruz. Bilge kağan’ın, milletini Ötüken’e yerleştirip kervan göndermesi için nasıl çalıştığını yukarıda görmüştük. Çin’den gelen vergi ve hediyelik mallar sayılırken dikkate değer bir kayda rastlıyoruz: ‘... ve darının ekimlisini (*ekinlig*) kazandırdım’ (I.58). Bu, milletin yalnız yemek ihtiyacını karşılayacak bir ‘darı’ değildir; *ekinlig* tabiri üzerinde bir az düşünmemiz gerekiyor: ‘tohumluk darı’yı göçebe bir kavim kullanmaz, zira kitabelerde tasvir

12 Bugünkü Türkçede de bazı hallerde, ölenin şahsiyetine hürmeten ölmek yerine vefat etmek denir, ‘ölmek, öldürmek’ ve ‘mahvetmek’ ile ilgili diğer deyimler şunlardır: *yit-*, *alkın-*, *yoğ bol-*, *yok er-*, *yok kış-*, *yok kıl-*, *yokadu bar-*, *yoğal-*, *adır-*, *adırıl-*, *adırın-*, *adırılı bar-*, *az-* (bk. O. NEDİM TUNA, *Kök-türk yazıtlarında ‘ölüm’ kavramı ile ilgili kelimeler ve ‘kergek bol’ deyiminin izahı*, VIII. Türk Dili Kurultayında (1957) okunan bilimsel bildirimler, Ankara 1960. 136.s. vd.; burada *uça-bar-* veya *kergek bol-* deyimlerinin yalnız hükümdar ve asilzadeler için kullanıldığı fikrine karşı ileri sürülen deliller arasında, *öl-* fiilinin yabancı ve bilhassa düşman hükümdarları için kullanıldığı hatırlanmalıdır. Bununla beraber Kül tigin için kullanılan *inim kül-tigin ölti* cümlesi ayrıca üzerinde durulmağa değer, aynı yerde, 136. s.).

edilen hayata göre, Kök-türkler milletçe daima harp halinde bulduklarından, hep oradan oraya göçmek zorundadırlar; mahsulün kaldırılmasını bekleyemezler. Fakat yukarıdaki kayıt, yani 'tohumluk darı' ancak çiftçilik yapan, dolayısıyla toprağa bağlanmış bir sınıfın türemiş olacağını kabul etmekle izah edilebilir. Öte yandan, Çin kaynakları, hükümdar Kapagan'ın Çin'den, Şan-sı eyâletinin kuzeyindeki Türkler için ziraat âletleri ve muhtelif tohum istediğini kaydediyor<sup>13</sup>. Bu kayıt da, Türkler arasında ziraatçi, dolayısıyla yerleşik bir sınıfın teşekkül ettiğini göstermektedir.

## B. Şehir medeniyeti

(Uygurca metinler)

Yukarıda Türk medeniyetinin iki karakteristik devrinden birinin yerleşik medeniyet tipi arzeden Hoçu Uygurları devri olduğunu kısaca zikretmiştim. Her ne kadar, Kök-türk harfleriyle kâğıtlar üzerine tesbit edilmiş olan metinler<sup>14</sup> dahi ekseriyetle şehir medeniyeti unsurlarını ihtiva etmekte ise de, muhtelif sebepler dolayısıyla burada bunlar üzerinde durmıyacağım.

Milletlerin hayatında felâketler, bazan yapıcı ve düzenleyici bir rol oynar. Türk tarihinde bunun misalleri mevcuttur. Bunun gibi 840 felâketi, Uygurların, Ötüken'deki yani bozkırdaki hâkimiyetlerine son vermiş ve yüz yıl müddetle 'şehir' ve 'bozkır' arasında bocalayan kavmi, nihayet kat'î olarak yerleşik hayata sevkmişti. Bu mukadderat, insanlığın medeniyet tarihinde yapıcı, yaratıcı ve kurucu bir unsur kazandırmıştı. Şöyle ki, Tarım havzasına gelip yerleşen Uygurlar, buradaki Komul, Hoçu, Bişbalık, Karaşehir (yerli halka göre: Karaşahr), Kurla ve Kuça vaha şehirlerinde oturan iranlı, çinli, tohar ve hintli halka karşı öteden beri azınlıkta bulunan türk unsurunu kuvvetlendirmiş ve gerek sayıca gerekse siyasî bakımdan hâkim mevkie getirmişti. Sağlam duvarlarla çevrili şehirlerde, vaktiyle bozkırda olduğu gibi tabiat şartlarının kötülüğü ve diğer kavimlerin hücumları ile karşı karşıya kalma tehlikesi olmaksızın, huzur, ve refah içinde yaşamağa başlamışlardı. Bu havalı, milâdın ilk asırlarından beri Hint-Avrupa kavimleri tarafından iskân edilmiş ve Baktriya-Pamir, Kışmir-Karakurum yolu ile Hindistan'dan gelen, Yunan-Baktriya medeniyetiyle karışmış olan Burkan (Buddha) dini ve kültürü geliştirilmişti. Dokuzuncu asrın ortasında bu kültür, taşıyıcısını değiştirmiş bulunuyordu. Yeni bir ırk, yeni bir kavim İç Asya milletlerinin kültür önderliğini yapıyordu: Uygurlar!

13 Bk. O FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches II.* c., 421.s.

14 ETY. II.c.

Arkeoloji kazılarının ortaya koyduğu malzemeden anlaşıldığına göre Uygurlar bu vaha şehirlerinde büyük bir medeniyet, bir tercüme edebiyatı vücuda getirmişlerdir. Bulunan ve neşredilen parçalarda umûmiyetle hâkim din Burkan dinidir; Mani ve Hıristiyan dinlerine âit münferit kitap parçaları da bulunmuştur. Öte yandan, dinî metinler dışında tıbbı, hukuka ve astronomiye âit çeşitli parçalar da bulunmuş ve bunların hemen hepsi nesredilmiştir.

Şehir medeniyeti mahsulü olan bu metinlerin diliyle Kök-türk kitabelerinin dili arasında, dilin dış yapısı bakımından pek az fark vardır:

1. İlk sesteki köktü. *b-*, geniz sesi olan *n*, *ng* yanında, uyg. *m-* sesine döner: *bengü* > *mengü* 'ebedî', *bung* > *mung* 'sefalet, keder', *bing* > *ming* 'bin', *bin* > *men* 'ben', *bin-* > *min-* 'binmek' vb.

2. İç ve son sesteki köktü. *-b-*, *-b*, uyg. *-v-*, *-v* sesine döner: *ab* > *av* 'av', *sab* > *sav* 'söz', kelime', *sebin-* > *sevin-* 'sevinmek', *kabşur-* > *kavşur-* 'kavuş-turmak', *kabrüg* > *kövrüg* 'köprü; davul' vb.

3. İç ve son sesteki köktü. *-ny-*, *-ny*, uyg. *-y-*, *-y* veya *-n-*, *-n* seslerine döner<sup>15</sup>: *anyığ* > *ayığ*, *anıg* 'kötü', *kony* > *koy*, *kon* 'koyun', *-kımya* > *kıya*, *kına* (küçültme eki), *yany-* > *yay-* *yan-* 'yaymak' vb.

Ve bunlar görüldüğü gibi, yalnız ses bilgisini ilgilendiren değişmeler olup konumuzla doğrudan doğruya ilgili değildir. Fakat iki devrenin dilleri arasında, cümle yapısı ve kelime çeşitleri bakımından orataya çıkan farklar ile yeni kavramların ifâde şekilleri, bu iki medeniyet tipini birbirinden ayırt etmek hususunda, bir ölçü olma bakımından çok mühimdir.

**I. Cümle yapısı.** Kök-türk kitabelerinde, fikirler umûmiyetle basit cümlelerle ifâde edilmekle beraber bunun yanında *-sar*, *-ser*'li şart cümleleri ile yalnız *tip*, *tiyin* şekillerinden ibâret olan ve bağ vazifesini gören unsurlar kullanılmıştır. Bunları Uygur devrinde de buluyoruz. Şart cümleleri için kitabelerden şu cümleleri almakla yetineceğim: *ol yirgerü barsar, türk budun ölteçisen* 'Türk milleti, oralara gidersen öleceksin' (I.26), *açsar, tosık ömez sen* 'acıncınca tok olmanın nasıl olduğunu düşünmezsin' (I.26), *Kül tigin yok erser, kop ölteçi ertigiz* 'Kül tigin olmasaydı hepiniz ölecek idiniz' (I.50), *neng neng sabım erser, bengü taşka urtum* 'ne kadar sözüm varsa, hepsini bu ebedî taşta oydum' (I.26). — *tip*, *tiyin*: *edgü ağı birür tip ança buşgurur ermiş* 'iyi mal (hediye) verir diye kıskırtır imiş' (I.24), *türk budun yok bolmazun tiyin... kağanıg... kötürmüş* 'Türk milleti yok olmasın diye ... hükümdarı ... yükseltmiş' (I.34), *taşra yortıyur tiyin kü eşidip*

<sup>15</sup> Kök-türkçe kitabelerde husûsî bir işaretle karşılanan *ny* sesi, Uygurcada da bazı hallerde *n + y* işaretleriyle ifâde edilmiştir: *kayu* yanında *kanyu* şeklinde sık-sık rastlanır (bk. *Analytischer Index*). Bu husus, Kök-türk yazısındaki *ny* işaretinin, uygur yazısında aynen taklit edilerek ifâde edilmiş olması ile izah olunabilir (krş. UJb XIV 1934. 201. s.).

*balıkdaki tağıkmış* ‘dışarıya çıkıyor diye bir ses işitince şehirdekiler dağa çıkmışlar’ (I.34). Bunlardan başka basit de olsa, yardımcı cümle yerine geçebilecek ifade şekillerine Kök-türk kitabelerinde rastlıyoruz: 1) *-sık, -sik* vb. gibi fiillerden yapılan sıfatlar isimlerin önüne getirilir. Bu terkipler Batı dillerinde doğrudan doğruya bir yardımcı cümle ile ifade edilir. *İl tutsık yir, Ötüken yış ermiş* ‘Devletin idare edileceği yer, Ötüken dağ çayırları imiş’. Uygurca’da bu, şöyle ifade edilirdi: *kim il tuttaçı, Ötüken yış ermiş* veya *ol yir kim il tutsar Ötüken yış ermiş* vb. 2) Sonuna 3. şahıs iyelik eki almış bir isim-fiilin bir önceki cümlede bulunan isim ile ilgisi vardır: *Türk sir budum yrinte bod kalmadı; ıda taşda kalmışı kubernip yiti yüz boldı*. ‘Türk, Sır milleti yerinde (birleşik) bir kavim kalmadı; (fakat) dağda taşda kalmış olanları toplanıp yedi yüz oldular’. Burada *kal-muş+ı, bod* ile ilgilidir. Uygurcaya bunu da şöyle tercüme edebiliriz: ... *kalmadı, inçip kim ıda taşda kaldı* (veya : *-miş erür*) *kopranıp yiti yüz boldı*.

Daha Kök-türk kitabeleri devrinde yani 8. asırda başlayan uygurca dinî eserlerde<sup>16</sup> Türk dilinin, tarihinde ilk defa yepyeni cümle çeşitleri kazandığını görüyoruz. Y a r d ı m c ı c ü m l e adını verdiğimiz bu yeni ifade şekilleri, umûmiyetle soru kelimeleri<sup>17</sup> ile başlayıp yüklemli Avrupa dillerinde olduğu gibi çekimli fiildir. Bu cümle çeşitlerini şöyle tasnif edebiliriz:

a) Doğrudan doğruya bir soru kelimesiyle başlayan cümleler, gerek ana cümle- nin başında ve ortasında gerekse sonunda bulunur. Bu soru kelimeleri, cümle- sinin fiiline (yüklem) göre muhtelif çekim ekleri alabildiği<sup>18</sup> gibi birden fazla soru kelimesi de arka arkaya gelebilir;

*n e :*

*bu isig öde bilmez biz, bilekde kin n e t e g inç mu erki* ‘bu sıcak mevsimde hediye (gönderildikten) sonra hâlinin iyi olup olmadığını bilmiyoruz’.

*n e ç e ögüzler köller barça angsız körkle kuu teginçey men* ‘bütün nehir ve gölleri hep hürmele güzelleştireyim’.

*kim :*

*öngi aş içgü yok, k i m barsıg tırgürgülüğ* ‘parsı diriltilecek bir başka yiyecek ve içecek yoktur’.

*ögirmek, kim ögirdi, artuk erüş erür* ‘sevindikleri sevinç çoktur’

16 Yazılış veya istinsah tarihleri belli metinler (meselâ 750, 760, 763, 798 v.b.) için bak. A.v. GABAIN, *Alt-türkisches Schrifttum*, Berlin 1950. 13-14.s. —Bu yazının Türkçesi: S. PAYLI, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ*ı 1959 Anakara, 311-329. s.

17 Aynı soru kelimeleri, Kök-türk kitabelerinde yalnız soru ifade ettikleri halde Uygurcada hem soru, hem yardımcı cümle için kullanılmıştır.

18 Soru kelimeleri aynı zamanda ana cümle- nin başında da bulunabilir, bk. AGr. §. 450.



*qayu* :

*ol altun önglög sıgıunlar begi, qayudın sıngar dantıpalı ilig erdi, anda ok sıngar bardı* 'o altın renkli geyikler beyi , hükümdar Dantipala'nın olduğu yere gitti'. (AGr. § 450)

b) Soru kelimesiyle teşkil edilen cümlelerin yüklemi yalnız *-sar, -ser* ekini alır; başka türlü ifade edecek olursak: Soru kelimelerinin cümlesi şart cümlesidir.

*ne* :

*ne türlög itig yaratıg bar erser, körümçi yultuzçıka ayıtma* 'ne gibi süslerin mevcut olduğunu falcı müneccimlere sormazlar'.

*ne erser, asıgka kirmedı* 'hiç bir kimse için faydalı olmadı'.

*ınçe kaltı türk yigit kuncuylar ... ne çük titreyür bezer erser, ançulayu yıme bu yitiñsiz yagız yir ... tebredi* 'genç ve kuvvetli kadınlar nasıl titrerse, bu ulaştırılması güç kara yerde titrer'.

*kim* :

*men bu ... erdini alğalı barayın kim ... asıg tusu kılı usar men* 'faydalı olabilmem için bu inciyi gidip getireyim'.

*kim qorqsar, yoringlar* 'korkan geri dönsün'.

*kimke kelser, sançitur* 'kime gelse sokar'.

*kim qayu tınlıg ... bu bitigig bititser, antag bar, kim ol tınhg örtike örtenmez* 'kim bu kitabı yazdırırsa bu yarattığı ateş yakmaz'.

*qayu* :

*qayudın sıngar hormuzta tengri erser, antın sıngar yakın barıp* 'Tanrı Brahman'ın bulunduğu yere gitti'.

*qayuda toğğalı tapları erser, anta toğum ajun tutarlar* 'nerede doğmayı isterlerse orada (yeni) doğumlarını, varlıklarını elde ederler'.

*qaçan* :

*siz qaçan burқан qutın bulsar siz, mini tutmang qutğaring* 'siz Burkanlığa ulaşınca beni terketmeyin, kurtarın' (AGr. § 451).

c) Zaman ifade eden yardımcı cümleler. 1. Zarf-fiil şekilleri ile teşkil edilmiş olanlar :

*-ğalı* :

*adırlğalı yirilgeli, erü erü ür kiç bolı* 'ayrılalıdan beri uzun zaman geçti' (AGr. S 435).

*-ğınça* :

*nomluğ orunka tegginçe, munung ikin arasın*ta arıg toğum ajınuğ bulmağı tapmağı bolur 'din yerine ulaşmadan önce (veya: ulaşınca) kadar) temiz bir yeniden - doğuş bulur' (AGr. § 436)

-kan, -ken; (-ir erken) :

*anası idiz kalıkta yatıp udiyor erken, tül tüşedi* 'annesi büyük sarayda yatıp uyurken bir rüya gördü' (AGr. § 437).

2. Zaman ifade eden bir cümlenin sonunda -p zarf - fiili bulunur:

*kalıtı taluy ögüzke tegip, yiti kün turup kemi yarattı* 'denize varınca yedi gün kaldılar ve bir gemi hazırladılar'

*ne anı mahabali tigin körüp, inçe tip tidi* 'prens Mahabala bunu görünce dedi'  
*ne anı körüp, tağı artuğrak uyırkandı yoğurkandı* 'bunu görünce daha çok ağladı'<sup>19</sup> (AGr. § 452, krş. § 262).

Bu tarzdaki cümleler, yapıları icâbı yabancı asıllı olup Türk dilinin bünyesine tamâmiyle aykırıdır. Tarım havzasında Türklerin din ve edebiyat sahasında talebeliğini yaptığı milletlerin başında muhtelif iranlı kavimler gelmektedir. Bunlardan bilhassa Soğut kavmi üzerinde durmak yerinde olur. Öteden beri yerleşik bir medeniyet çerçevesi içinde yaşayan Soğutlar, ticaretle uğraşıyor, Burkan ve Mani dinini kabul etmiş ve işlenmiş bir yazı diline sâhip bulunuyorlardı. 8. asrın sonuyla 9. asrın başlarında, münferit kabileler hâlinde Tarım'ın vaha şehirlerine yerleşen Uygurların ve başka Türk kavimlerinin Soğutçadan ve diğer İran dillerinden yaptıkları tercümelere, öte yandan nesiller boyunca hep yabancı milletlerle bir arada oturmaları ve Türk münevverlerinin (bunlar umûmiyetle râhip ve râhibelerdi) budist ve maniheist iran medeniyeti yani yerleşik bir medeniyeti örnek olarak almaları, yukarıda teferruatıyla gösterdiğim cümle çeşitlerinin zamanla Türk yazı dilinde yerleşip onun ayrılmaz bir parçası, organik bir unsuru hâline gelmesini sağlamıştır. Bu yeni cümle şekilleri, elbette bir moda, bir geçici hevesin tezâhürü değildir. Bu, değişen düşünce tarzının, şehirdeki bozkıra ve göçebe zihniyetine aykırı, mücerret fikirlerin ifade edilmesi zarûretinden doğmuştur.

II. Uygurca eserlerde ve kitabelerde geçen kelime çeşitlerini maksadımıza uygun olarak sınıflandırıp tarif edelim;

1. Fiiller :

a) Maddî hareket bildiren fiiller, yani dış âlemle ilgili olanlar,

b) Mana fiilleri, yani iç âlemle ilgili olanlar.

Kök-türk kitabelerinde kullanılan bazı maddî fiillerin hemen hiç birine Uygurcada rastlanmaz (varsa bile bunlar Uygurcada başka bir manada kullanılmışdır), zira bu fiiller, dâima dış dünya ile ilgili olup yukarıda gördüğümüz gibi, ancak dışa dönük, faal, harpçi-mücâdeleci ve akıncı bir göçebe kavmin dünya görüşünü aksettirebilir. Durumu daha açık bir şekilde gösterebilmek için kitabelerdeki bazı fiilleri, Uygurcadaki manaları ile karşılaştırarak aşağıya alıyorum.

## Kök-türk kitabelerinde

## Uygurcada

*bin*-(15 defa) 'ata binmek'

yok

*ıçgir*-(3) 'itaat ettirmek'

yok

*içik*-(12) 'itaat etmek'

yok

*kılıçla*;(1) 'kılıçlamak'

yok

*oplayu teg*- (11) 'kızgın bir

öküz gibi saldırmak

yok

*ölür*- (26) 'öldürmek'

Uygurcada da kullanılan bu fiil, burada Mani ve Burkan dini mensuplarının işlememesi gereken günahlar arasında sayılmaktadır. Kitabelerde ise övünülecek bir hareket olarak doğrudan doğruya 'insan öldürmek' manasındadır. Burada günah olarak telakki edildiği halde kitabelerde gene övünülecek bir harekettir.

*sanç*- (31) 'mızraklamak'

Burada günah olarak telakki edildiği halde kitabelerde gene övünülecek bir harekettir.

*sı*- (5) 'hezimete uğratmak'

Uygurcada dinî kaideye riâyetsizlik olarak geçiyor.

*süle*- (28) 'sefer etmek'

Dine aykırı bir hareket veya kötülük timsâli şeytanın savaşı olarak gösterilmiştir.

*süngüş*- (46) 'harp etmek'

yok

*toķı*- (10) 'harp etmek'

Doğrudan doğruya 'vurmak, çakmak' manasına geliyor.

*ur*- (10) 'harp etmek'

Kurmak veya dinî içtihat yapmak manasındadır<sup>20</sup>.

Öte yandan Uygurca eserlerde ise, ilk bakışta göze çarpan fiiller mana fiileridir. Bunların hiç birine kitabelerde rastlanmaz, çünkü artık bozkırdaki geniş sahalara yayılma gücünü kaybedip şehirlere yerleşerek dünya dinlerini kabul eden bir kavmin, *kılıçla*-, *sanç*- veya *süle*-, *süngüş*- gibi fiiller yerine en çok *köngle*- (< *köngül*+e-7, *köngülker*- 'düşünmek, teemmül etmek', *öçür*- 'ihtirasları gidermek', *övkele*- 'hırslanmak', *ķolu*- 'teemmül etmek', *turgur*- 'meydana getirmek, his böslemek', *tuyun*- 'idrak etmek', *uk*- 'anlamak', *uķun*- 'idrak etmek' ve

20 *Oplayu teg*- için bk. UJb. XIV, 194. s. Diğer fiillerden bazıları şunlardır: *kıd*- 'ilerletmek', *kışla*- 'kışı geçirmek', *salla*- 'sal ile geçmek', *sökür*- 'diz çöktürmek', *tağık*- 'dağa çıkmak', *taşık*- 'dışarıya çıkmak', *teg*- 'ulaşmak' (Uygurcada bu fiilin manası değişiktir: Kitabelerdeki *teg*'in hedefi dışarıda, orduların ulaşacağı hudutlar olduğu halde *teg*-, Uygurcada müminin hedef olan manevî rütelere, Nirvâna'ya ulaşmayı ifade eder), *yarlıka*- 'emretmek' (Uygurcada 'vaaz vermek' ve 'haşmetle bir şey yapmak'), *yükün*- 'baş eğmek' (Uygurcada: 'hürmet etmek').

*yarlıka-* 'vaaz vermek; haşmetle bir şey yapmak' gibi fiilleri kullanması pek tabii hatta zarûridir, çünkü milletin çoğunluğu artık düşünceyi şart koşan bir yaşama tarzını, içe dönük bir hayatı kabullenmiş bulunmaktadır<sup>21</sup>.

## 2. Sıfatlar :

Kitabe ve Uygurca yazmalarda<sup>22</sup> geçen sıfatları sayıp karşılaştıracak olursak Kök-türkçede 70, Uygurcada ise 250 sıfatın bulunduğunu görürüz. Bu büyük fark neden ileri geliyor? Yani niçin bozkır insanı, mezar taşlarında, şehirdeki Uygurlara nisbeten pek az sıfat kullanmıştır? Sıfatlar, mana ve madde isimlerinin dış görünüşleridir. Eşyanın vasıflarını görüp tanıyabilmek, birini diğerinden ayırt edebilmek ve nihayet bunları dilde yazı ile tesbit edebilmek için insanın uzun müddet bu eşya ile haşır-neşir olması lâzım gelmektedir. Mana isimleri ile ilgili sıfatların tayini ve kullanılması, maddî olanlarıkinden daha güç olduğu gibi ayrıca düşünce ile ilgi olduğu için daha uzun bir zamana da muhtaçtır. Şimdi bozkırda daima akıncı ve göçebe bir hayat züren Köktürklerin pek az sıfat kullanmış olmaları tabiidir ve buna karşılık, düşünmek için gerekli uzun zamana sâhip olan Hoçu Uygurlarının eserlerinde fazla miktarda sıfat bulunması da bu suretle anlaşılıyor.

## III. Yeni kavramlar = Yeni deyimler :

Yukarıda , cümle yapısı ve kelime çeşitleri bakımından iki devre arasındaki farkı gördükten sonra, Uygurların şehirlerde meydana getirdikleri dinî tercüme edebiyatındaki husûsî deyimleri ele alarak devrin karakterini bu yönden de belirtmeğe çalışalım.

Bozkırda resmen devlet dinî olarak kabul edilen Mani dinine (762) âit uygurca kitap parçaları pek azdır<sup>23</sup>. Buna karşılık Burkan dinine âit bol miktarda malzeme, günümüze kadar gelebilmiştir. Aşağıdaki misaller yayınlanmış olan parçaların bir kısmından seçilmiştir (meselâ Türkische Turfan-Texte I-VI). Şehirlerle sonradan yerleşen göçebe Türkler, kabul ettikleri dinin esas kitaplarını hemen

21 Uygurcadaki diğer fiillerin en mühimleri şunlardır: *aç-* 'açıklamak', *açın-* 'temizlemek, acımak', *adır*, - 'tefrık etmek', *agırla-* 'hürmet etmek', *alk-* 'tamamlamak', *amırtgur-* 'teskin etmek', *atkan-* (psikolojik manada) 'dış âleme bağlanmak', *eded-* 'maddeleşmek', *egsü-* 'eksilmek', *belgür-* 'zuhur etmek', *bil-* 'idrâk etmek', *bilin-* 'pişman olmak, bağlanmak', *boltuk-*, *bultuk-* (yardımcı fiil), *içker-* 'içinde bulunmak' (= skr. *smrtyupashâna*), *öris-* 'hisler beslemek', *katıglan-* (manevî manada:) 'cehtetmek gayret etmek', *kına-* 'acı vermek' vb.

22 Kök-türk ve Yenisey kitabeleri ile taradığım uygurca metinler aşağı yukarı birbirine denktir.

23 Bu parçaların hemen hepsi yayımlanmıştır. En mühimleri şunlardır: A.v. LE COQ, *Türkische Manichaica aus Chotscho* I-III Berlin 1911-1922; W.BANG, A.v. GABAIN, *Türkische Turfan-Texte* II Berlin 1929 vb. vb.

daima tercüme etme yoluna gitmişlerdir. Fakat kendisi için tamamıyla yabancı bir kavramlar dünyası, bir düşünce sistemi ile karşılaşan Türkler, tercüme esnasında bunları dillerinde karşılayabilmek, ifade edebilmek için iki yol takip etmişlerdir: 1) Doğrudan doğruya Türk dilinin bünyesindeki gizli, inkişaf ettirilmemiş kabiliyetleri üzerine eğilip bunları işlemek suretiyle kelime türetmek; 2) Bu mümkün olmayorsa, komşu milletin dilinden bahis konusu tabir veya isimleri bazı fonetik değişmelerle aktarmak. Uygur devri eserlerinde her iki yol takip edilmiş ise de, yabancı kelime alıncağı zaman ekseriya bu yabancı kelimenin yanına, onu izah eder mâhiyette türkçesi konmuştur, meselâ: *çakr* (<skr. *cakra*) *tilgen* 'tekerlek', *linhua* (<çin. *lien hua*) *çeçek* 'çicek', *nom* (<soğut. *nom*) *törü* 'kanun' vb. Bu misallerde, görüldüğü gibi, ikinci unsur dâima türkçedir. Buna göre bir çoklarının sandığı gibi Uygur devrinde Türkçe, yabancı kelimelerin istilâsına uğramamış, bilakis yabancı unsurlar, Türkçede yerli kelime yaratma ve bulma imkânını sağlamıştır.

Burkan dini Türkler tarafından kabul edilince ilkin tabîi olarak *buddha* için bir karşılık bulmak gerekiyordu: *burkan* veya *burhan* şeklinin ne zaman meydana getirildiğini bilmiyoruz, fakat her halde bulunan en eski deyimler arasında olmalıdır; iki unsurdan teşekkül etmiştir: *bur* + ( <çin. *fo* < \**b'iuət* <skr. *buddh*) altayca *kan/han*. Buradaki skr. *ddh*, yani bir nevi *t*, Çincenin kuzey şivesinde *r* olarak telaffuz edildiğinden Türkçeye *bur* şeklinde geçmiştir. Bu suretle çin teleffuzu ile alınan birinci hecenin sonuna, onu izah eden *kan* 'hükümdar' kelimesi getirilmiştir. Buna karşılık Toharlar, 'hükümdar' yerine 'tanrı' manasına gelen bir kelime kullanmışlardır. Bu durum, Türklerin, Burkan'ı eski ilahlardan ayırt etme gayretleri ile izah edilebilir. Bundan şu neticeyi de çıkarabiliriz: Hoçu'da Türklerin üstatları arasında Toharlar da bulunduğu göre bu *burkan* tabiri, Toharlar ile temasa geçmeden önce teşkil edilmiştir<sup>24</sup>.

Aynı şekilde ilk bulunması gereken deyimlerden 'râhip' manasına gelen *toyın* Çince'den geçmiştir: <çin. *tao-jen* 'Tao adamı', çince eserlerde bu 'râhip' manası ile de kullanılmıştır. Burkancılıkta çok mühim bir yer tutan *tört türlüğ tirin kuvrağ* (=skr. *sangha*) 'dört kısımdan ibâret cemaat' içine *toyun*'dan başka bir de 'râhibe', 'mümin' ve 'mümine'yi de alır. Son ikisi, manastıra mensup olmayan fakat dine inanmış kadınlı erkekli halkı temsil eder. 'râhibe' *şamnaç* ile 'mümin' ve 'mümine' karşılığı *upası*, *upanaç* Soğutça vâsıtası ile Hintçeden geçmiştir. Aynı şekilde burkancı Soğutlardan alınan deyimler arasında şunlar da sayılabilir: Hintçe İndra ve Brahman karşılığı olarak *Hormuzta* ve *Ezrua* kullanılmış bunlar da *Ormuzd* ve *Zervan* şekillerinden alınmıştır. Hintçe 'şeytan' karşılığı *mâra* için *şmnu*, 'cehennem' karşılığı olan *naraka* için *tamu*, *kleşa* 'ihtiras' için *nızvanı* (< *nizbân*), tarikata doğrudan doğruya mensup olmayan veya 'alelâde insan' karşı-

24 Bk. A.v. GABAIN, *Buddhistische Türkenmission*, Asiatica., Leipzig 1954.165-166.s.—Bundan sonraki hususlarda da aynı yazıdan faydalanılmıştır.

lığındaki skr. *prthagjana* için *midik* (*miḍāk*). Soğutlar hintçe deyimleri bozup Türklere naklettikleri gibi (meselâ skr. *şikṣāpada* ‘uyulması gereken dini kaideler’ > sogd. *çhṣāpad* > uyg. *çaḥṣapat*; skr. *pattra* > sgd. *ptr* > uyg. *ptr*), Eski Yunandan da bir çok unsur alıp Asya halkları arasında yaymışlardır: skr. *dharma* karşılığı olan *nom* ‘kanun; din; kitap; şey’ > Yunanca *nom (os)*<sup>25</sup>, *diadima* ‘taç’, *didim* şeklinde girmiştir.

Uygurcadaki yabancı unsurlardan anlaşıldığına göre, Sakalar<sup>26</sup> da yerleşik hayatta Türklerin üstadları arasında bulunmaktadır: skr. *śāsana* ‘akîde, disiplin’ > saka *şşāšām* > uyg. *şazan*. *Tengri* tengrîsi burkan terkibi, doğrudan doğruya Sakaca *gyastanu gyaste balyse*’nin tercümesidir.

Aynı şekilde Toharcanın da tesirini Uygurca eserlerde görüyoruz: skr. *sūtra* ve *śāstra* > toh. *suter*, *şaster* > uyg. *sudur*, *şastr*; skr. *sphātika* ‘kristal’ > toh. *spharir* > uyg. *sparir*; skr. *vajra* ‘elmas kama’ > toh. *vaşir* > uyg. *vjir* vb. vb.

Sayıdığım bu yabancı unsurlar doğrudan doğruya Burkan dini ile ilgilidir. Yabancı kaynaklarda, görüldüğü üzere, islâmî türkçe eserlerde olduğu gibi bir birlik yoktur. Uygurlar, Burkan kültürünü çeşitli milletlerden aldıkları için, meydana getirdikleri tercüme edebiyatında çin, iran, tohar, saka ve tibet unsurları yan-yanaya bulunmaktadır. Burkan dinindeki sayısız mücerret mefhumları ifade etmek için Uygurlar, aldıkları yabancı kelime ve deyimler yanında bizzat Türkçenin kendi imkânlarından da faydalanarak kelime ve deyim türetmişlerdir. Günlük hayatın basit ihtiyaçları üstünde ve çok uzun bir tefekkür hayatının mahsulü olan bu mücerret mefhumları türkçe kelimelerle ifade etmek, ancak dilin inceliklerini çok iyi bilmekle mümkün olmuştur. Bu hususta bir fikir verebilmek için Burkançılığın mücerret kavramlarından bir kaçının Türkçede nasıl ifade edildiğini görelim :

1. Kâinattaki maddî ve manevî bütün oluşları idâre eden, onların ‘taşıyıcısı’ rolünü oynayan kuvvete Burkancılar, Dharma adını vermişlerdir. Uygurca metinlerde buna *nom* veya *nom törü* denir. *Nom törü* önce ikiye ayrılır:

A. Varlığa yani oluşa tâbî bulunan tasavvurlar; bunlar: a) doğar, b) var olur, c) değişir ve d) ortadan kalkar. Uygurlar bu tasavvura *itiglig nom törü* (=skr. *samskrta dharma*) adını vermişlerdir. *itiglig* sıfatının kökü *it-*, bozkırdaki göçebe Türkler tarafından, ‘yapmak, tanzim etmek, eylemek, kılmak’ manasıyla bilinmektedir. Şimdi Uygur, zâten bilinen ve günlük hayatta kullanılan *it-* fiilinden önce -g ile bir isim, sonra buna -lig ekini getirerek isim sıfat yapıyor; manası da yuka-

25 Bugünkü dilde *nâmus* şekli doğrudan doğruya Yunancadan alınmış olup asıl manasına yaklaşan şekil *namus-suz*’dur ‘kanunu, töresi ve âdeti olmayan’.

26 Sakalar sanıldığı gibi Türk olmayıp İranlı bir kavimdir.

rıdaki 'dört vetire ile yapılmış, tanzim edilmiş' oluyor. Bu tasavvurlar, aynı zamanda geçici oldukları için Uygur bunlara bir de *ürlüksüz nom* 'devamsız, geçici tasavvur' adını vermiştir. *ür* 'zaman' — *lük-süz*.

B. Varlığa tâbî olmayan tasavvurlar: Bazı burkancı mekteplere göre mutlak hakikatin ifâdesi olan bu kavram için Uygurlar, *itigsiz nom törü* (=skr. *asamskrta dharma*) tabirini kullanmışlardır. Gene bu yukarıdakinin tersine, dâimî olduğu için bir de *ürlüklüg* 'devamlı, geçici olmayan' *nom törü* diye ifâde edilmiştir.

2. Mutlak hakikat şuurumuzun dışında tasavvur edilmiştir. Bunu dünyevî tabirlerle tarif ve izah etmemiz mümkün olmadığı için ona ancak 'olduğu gibi, o, ne ise odur' diyebiliriz (=skr. *tathâtâ*). Uygurca eserlerde bu kavram çeşitli şekillerde ifâde edilmiştir: a) *kirtü öz* 'gerçek öz, esas', b) *çın kirtü töz tüp* 'gerçek temel, esas', c) *ertükteg* 'olduğu gibi'. Bu, iki kelimeden yapılmıştır: *ertük*+*teg*. Birincisinin kökü *er-* 'olmak', Kök-türk kitabelerinde de kullanılan normal bir yardımcı fiildir, hatta kitabelerde bir defa *er-dük-im* 'olduğum' şekli dahi geçiyor. Fakat burada, *-tü*k eki ve gene günlük hayatta kullanılan *teg* 'gibi' kelimesi ile mücerret bir felsefî kavram ifâde ediliyor.

3. Canlı varlıklarla dış âlem arasındaki bağı, sekiz türlü şuur kurar (=skr. *sekiz türlüg köngül bilig*). Bu şuuruları ayrı ayrı görmeden önce, şuurun Uygurca-daki ifâde şekillerini görelim<sup>27</sup>.

a) *bilig*, kitabelerde 'bilgi, malûmat' manasındaki kullanıldığı halde burada 'şuur'un karşılığıdır. Fakat bu, tek başına kullanılmayıp muhakkak yanında ilgili şuurun adı da bulunur, yani mücerret mefhum teşkiline yarar: *köz bilig* 'görme şuur', *kuğak bilig* 'işitme şuur' vb. gibi.

b) *köngül bilig*, ilkin umûmî manada şuur olarak, sonra husûsî manada ise, aşağıda göreceğimiz gibi, altıncı şuur olarak kullanılmıştır. Köngül kelime manasında Kök-türk kitabelerinde geçiyor.

Şuurlar : 1) *köz bilig* 'görme şuur', 2) *kuğak bilig* 'işitme şuur', 3) *burun bilig* 'koklama şuur', 4) *til bilig* 'tatma şuur', 5) *etüz bilig* 'temas şuur', 6) *köngül bilig* 'gönül şuur' (bir nevi idrak, fakat bu idrak müstakil değildir), 7) *adra bilig* 'ayırt etme şuur' (yukarıdaki altı şuuru kendinde toplar, birini ötekenden ayırır; isim olarak kullanılan *adra*, *adır-* 'ayırma', bu şuurun 'ayırtıcı, tefrik edici' husûsiyetini açıkça göstermektedir. Metinlerde bu şuur ayrıca şu şekilde de ifâde edilmiştir: *turguruğlı bilig* '(yaratıcı şuur', *adıra tuyuğlı bilig* 'ayırt eden ve duyan şuur' vb. *adır-* fiilini bozkırdaki göçebe de biliyordu fakat manası doğrudan doğruya ayırtmak, parçalamak" idi. Burada ise felsefî bir tabirin yaratılmasında kullanılmıştır). 8) *ağlık bilig* 'mahzen şuur'. Birinci kelimenin kökü olan *ağ*

27 Burkancı Uygurlardaki şuur şekillerinden ayrı bir yazıda bahsedeceğim.

'define' 'hazine', 'mal' karşılığı olarak Köktürk- kitabelerinde çok geçiyor. Fakat burada *-lk* eki ile birlikte sekizinci şuurun adı olan *ālaya* tercüme edilmiş oluyor. İç ve dış obojeleri ile bütün duyularımız hep bu mahzenden doğmaktadır. İşte bir iki satırla izah etmeğe çalıştığım bu son derece teferruatlı sekizinci şuur, günlük hayatta kullanılan *ağı* kelimesinden türetilmiş *ağılık* deyimini ile ifâde edilmiştir.

4. Canlı varlıklardan bilhassa insanın kişiliğini meydana getiren unsurları Burkancılar, temsilî olarak beş kısımlı 'yapı' veya 'ev' olarak tasavvur etmişlerdir: *biş yapığ* 'beş yapı', *biş yapığ etüz* 'beş yapılı vücut', *biş yapığlığ ev bark* 'beş yapılı ev bark' vb. *yapığ* ismine kitabelerde rastlanmaz, yalnız bir defa yap- fiili geçiyor.. Herhalde *yapığ* ismi Uygurcada felsefî manasından başka bir manada da kullanılmış olabilir. Beş kısım şunlardır:

1) *öngkörk* 'renk ve şekil'. Hiç biri kitabelerde yoktur. *körk* 'görülecek şey' > 'şekil' *kör-* fiilinden önce sırf bu deyim için yapılmış sonradan gene Uygurca içinde günlük hayatta kullanılan muhtelif manalara gelmiştir.

2) *teginmek* 'duymak, çekmek'. Kitabelerde deyimın yalnız kökü *teg-*'e rastlanır 'deymek, ulaşmak', *-n-* dönüşlülük eki ile Uygurcada önce yardımcı fiil olarak teşkil edilmiş (aş.bk.), sonra mastar ismi *teginmek* ile bu felsefî deyim ifâde edilmiştir.

3) *sakınç* 'fikir, düşünce', Kitâbelerde yalnız *sakın-* fiili bulunduğu halde Uygurcada (*-n*) *ç* ile mücerret bir kavram teşkil edilmiştir.

4) *kılınç* 'iş, amel'. Kitabelerde 'huy, ahlâk' manasına gelen bu deyimın burada husûsî bir manası vardır: Canlıların içinde buldukları âlemde işledikleri ve öldükten sonra da her hangi bir âlemde tekrar doğmalarını sağlayan iyi veya kötü amellerin bizzat kendisi ve neticeleri bu *kılınç* (=skr. *karman*) ile ifâde edilir.

5) *bilig* 'bilgi, şuur', yk. bk. — vb. <sup>28</sup> Bu misaller daha da çoğaltılabilir ise de bunlar, Uygurcanın felsefî kavramları ifâde imkânlarını göstermeğe kâfi gelmektedir.

Uygurca metinlerde göze çarpan bir başka hususiyet de yardımcı fiillerdir. Kök-türk kitabelerinde yok denecek kadar az olduğu halde Uygurcada muhtelif yardımcı fiillerin sayısı otuzu bulunmaktadır: Yüce bir varlığın fiil ve hareketi ilgili fiille doğrudan doğruya söylenmez, 'haşmet, azamet' ifâde eden *yarlıka-* 'buyurmak' fiili ile birleştirilir: *nomlayu yarlıka-* 'haşmetle vaaz vermek'; aynı şekilde aşağı durumda olan, kendisinden üstün olana şöyle hitap eder, *bitiyü tegin-* 'hürmetle yazmak' veya *bitiyü ötün-* 'hürmetle yazmak'. Bu türlü ifâde şekillerine boz-

28 Bk. R. RAHMETİ ARAT, *Uygurlarda ıstıhlara dâir*, Türkiyat Mecmuası VII-VIII. İstanbul 1942, 56-81. s.



kırda niçin rastlanmaz? *Yoluğ tigin* kitâbenin sonunda niçin yalnız bitidim 'yazdım' diyor da *bitiyü tegindim* veya *bitiyü ötündüm demiyor*? Yazdığı şeyler, kendisinden üstün bir mevki işgal eden kimseler e âittir, bu yüzden *biti-* fiilini daha hürmetli bir şekilde kullanabilirdi; böyle yapmıyor, çünkü bozkırda henüz a h l â k î - içtimâî tabakalaşmalar, dilde teferruatlı bir şekilde ifâdesini bulacak kadar teşekkül etmemiştir<sup>29</sup>. Şehirde ise bu tabakalaşma iyice teşekkül ettiğinden, fertlerin birbirleri ile olan münâsebetlerini dilde açıkca belirtmek ihtiyacı neticesinde yukarıda saydığım yardımcı fiiller doğmuş olabilir. Muhtelif zarf-fiil şekilleriyle kullanılan diğer yardımcı fiiller şunlardır: *u-* 'muktedir olmak', *bil-* 'bilmek, anlamak = muktedir olmak', *sağın-* 'tasarlamak', *katıylan-* 'gayret etmek', *yara-* 'uymak', *id-* 'göndermek', *oğra-* 'tasarlamak', *kılın-* 'cehtetmek', *küse-* 'istemek', *ay-* 'emretmek, söylemek', *anun-* 'hazırlanmak', *alk-* 'bitirmek, durmak', (*köngül* vb.) *örit-* '(his vb.) beslemek', *tur-* 'durmak', 'devamlı bir iş yapmak', *tart-* 'çıkmaq', *tut-* 'tutmak', *bir-* 'vermek', *olur-* 'oturmak', *kel-* 'gelmek', *kal-* 'kalmak', *bar-* 'gitmek', *ğod-* 'koymak', *al-* 'almak', *yat-* 'yatmak = bir işi devamlı yapmak' vb. <sup>30)</sup>

Yardımcı fiillerin bu kadar çok oluşunu, şehirde yabancı dnlere âit eserlerin tercümesinde, mana inceliklerini ifâde etme ihtiyacı ile de izah etmek mümkündür.

### Netice :

Doğrudan doğruya metinlerden hareket ederek, Türk medeniyetinin İslâmiyetten önceki iki tipik devrinin husûsiyetlerini göstermeğe çalıştım. Bu arada, göçebe ve yerleşik medeniyet hakkında verdiğim hükümler, kat'î bir neticenin ifâdasi olmaktan uzaktır, çünkü ne Kök-türk kitâbeleri ne de seçtiğim uygurca metinler, devirlerinin husûsiyelerini bütünüyle aksettirebilmektedir. Fakat elimizde başka malzeme olmadığına göre, Ötükendeki Türk ile Hoçu'daki Türk'ün dünya tablosu, aşağı yukarı gösterdiğim şekilde olabilir.

Yukarıda verdiğim misaller, Kök-türklerin bozkırda akıncı ve göçebe bir medeniyet çerçevesi içinde bulduklarını gösterdi. Bozkır insanı, hayatını atına ve sürülerine borçludur. At, kitabelerde insanın yanında, onun ayrılmaz bir par-

29 Bununla beraber, kitabelerde akrabalık ifâde eden kelimeler oldukça teferruatlıdır ve bu da şahıslar arasında ahlâkî bir mesâfenin varlığına işârettir, fakat bu husus dilde, herşeye teşmil edilerek Uygurcadaki gibi henüz ifâde edilmemiştir. Bir Uygur buna o kadar çok dikkat eder ki, dinî bir esere bile 'siz' diye hitap eder; onu kopya ettiğini *bitiyü tegindim* şeklinde ifâde eder. Bozkırda henüz böyle bir husûsiyetin izine rastlanmaz.

çası olarak sık - sık geçer. Bu devirde gerek dış âleme âit bazı unsurlar, gerekse hayvanların bir kısmı, maddî manalarını kaybedip sihriyet kazanarak kutsallaşmıştır: *Ötüken yırı*, 'Ötüken dağ çayırları', uğruna bütün göçebe ve akıncı kavimlerin mücadele ettikleri, bazı iyi ruhların oturduğu yerdir, çünkü buraya hâkim olan, bütün bozkıra ve kervan yollarına hâkim olur; bu yüzden 'hakimiyetin' sırrını Ötüken'de aramışlardır. Aynı şekilde *yir* 'yer' ve *sub* 'su' kelimeleri, birleşerk 'iyi ruhları' ifade etmiştir vb. Öte yandan bazı hayvanların totem olduğu anlaşılıyor. Köktürk hükümdarları, Çin hükümdarları gibi 'hâkimiyet irâdesini' gökten alırlar. Bu unsurun Türklerden Çinlilere geçtiği meselesini bir başka yazıda ele alacağım. — Kitâbelerde tasvir edilen insan tipi, aktif 'dışa dönük', mücadelecî bir tiptir. Bu karakterdeki insanın dünya görüşü, hayat tarzı, yalnız dış âlem ile ilgili ve maddî unsurlara dayanmaktadır: Suyu bol otlaklar, iktisâdî hayatının temelini teşkil etmiş; at, onun geniş sahalara yayılıp devlet kurmasını sağlamıştır.

Kök-türk kitabelerindeki bazı kayıtlar, milletin yerleşik hayata geçme temâyülünde bulunduğunu gösteriyor. Bu temâyül nihayet 840 yılında, Uygurların Tarım havzasında tam bir yerleşik hayata geçmesiyle gerçekleşir. Milletin çoğunluğu Tarım vaha şehirlerinde Burkan dini kabul ettikten sonra yabancı dillerden yapılan aktarmalarla büyük bir tercüme edebiyatı meydana getirilir. Bu tercüme, Türk dilinin bünyesinde çok büyük değişiklikler yaratır: Cümle çeşitleri çoğalır, dilin bünyesine uygun, çok verimli bir kelime ve deyim yaratma faaliyeti başlar, böylece en ufak mana farklarını ifade etmek için imkânlar sağlanmış olur. Hatta Türk dili, bu suretle bir felsefe dili olur.

Batıda hemen bütün Türk boyları İslâm dinini kabul ettikleri halde Doğu Türkistan'da Uygurlar, XIV. asrın başlarına kadar Burkan dinine sâdık kalırlar; ancak bu tarihten itibaren hepsi müslüman olur. Geliştirdikleri Burkan dini ve kültürünü Moğol kavmine devretmekle, dünya medeniyet tarihindeki vazifelerini tamamlamış olurlar. — Kader, bu defa da Türk milletini gene yabancı bir kültür çevresine sürüklemiş, dilini ve karakterini yeni baştan düzenlemeğe zorlamıştır.